

Nietzsche'nin 'Tanrı Öldü' Sözü ve Değerler Sorunu

Celal BÜYÜK (*)

Öz: 19. yüzyılda birçok filozof, Batı'da etkin geleneksel Tanrı anlayışına meydan okumaya başladılar. Aydınlanma döneminde, değerler sorunu büyük ölçüde felsefenin gündeminden dışlanmıştı. 19. yüzyılda pozitivism, bilimin nesnellüğünün değerlerden bağımsızlık ve tarafsızlık sayesinde sağlanabileceğini, hatta bunların bilim yapmanın vazgeçilmez şartları olduğunu belirtmiştir. Nietzsche, 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük düşünürlerin temelinden sarsmaya cesaret edemediği bir geleneği içinden yıkmak istemiş ve 'Tanrı' yerine 'Üstinsan'ı geçirerek bunu tamamlamak istemiştir. Nietzsche, değerler bunalımının sebeplerini ve bunalımdan çıkma yollarını göstermeye çalışmıştır.

Bu çalışmamızda Nietzsche'nin Batı metafizik geleneği ve bu geleneğin bizi getirdiği nihilizmle hesaplaşmasını ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Nietzsche, Değerler, Tanrı Öldü, Güç İradesi, Üstinsan

Nietzsche's Statement "Death of God" and the Problem of Values

Abstract: In the 19th century, a lot of philosophers began to challenge the understanding of an active traditional God in the West. In the period of Enlightenment, the problem of values were largely excluded from the agenda of philosophy. In the 19th century, positivism stated that the objectivity of science can be achieved through the values of independence and impartiality, which are even essential conditions of science. In the second half of the 19th century, Nietzsche wanted to break down a tradition from inside that the great thinkers did not have the courage to shake the foundation of it and he wanted to complete it by passing Superman instead of God. Nietzsche tried to show the causes of the depression of values and the ways of how to overcome depression.

In this study, the Western metaphysical tradition of Nietzsche and reckoning with nihilism that this tradition brought us will be handled.

Keywords: Nietzsche, Values, Death of God, Will to Power, Superman

*) Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(e-posta: celal.buyuk@atauni.edu.tr)

Giriş

İnsan her dönemde ve her çağda değerleri yeniden değerlendirme ve yeni değerler arama ya da oluşturma durumuyla karşı karşıya kalmaktadır. Değerler, davranışlarımıza yol gösteren, rehberlik eden inançlar ve kurallardır. Eylem ve davranışlarımızın yerindeliğini, etkinliğini, güzelliğini, ahlâkîliğini belirlemeye hizmet eden ilke ve standartlardır. Bir davranışın veya amacın diğerinden daha üstün olduğuna, kabul ettiğimiz değerlerle karar veririz. Algı ve biliş dünyamızda, gerçekler ya da olgular ile anlam ve değerler birbirini tamamlayan iki ayrı kategori olarak bir arada durmaktadır. Tüm yaşantımız iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin, sevap-günah gibi değerlendirme tarzları ile anlam kazanır (Hökelekli, 2011:284-285).

Bireylerin sahip oldukları değerler, siyasi ya da dinî ideolojilerinin tercihinde kriter rolü oynar. Bu bakımdan değerler, bireylerin tüm düşünce yapısının oluşmasında etkilidir. Birey, değerlerin etkisiyle oluşturduğu düşünce yapısı aracılığıyla dünyayı anlamaya, sosyal çevresindeki olayları anlamlandırmaya çalışır (Hökelekli, 2011:285; Yaman, 2012:24-25). Günümüz etiği, insanın bütün eylemlerinin, verdiği bütün kararlarının, yaptığı bütün seçimlerinin onları belirleyen değerlerle bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir (Ang, 2000:159-160).

İnsanların bir arada yaşadığı her alanda kurallar, dolayısıyla değerler vardır. Değerlerden soyutlanmış bir toplumsal yaşam düşünülemez. Başkalarıyla ve çevreyle kurduğumuz ilişkilerde değerleri keşfeder ve değerler vasıtasıyla kendi varlığımızın ve kimliğimizin boyutlarını fark ederiz. Toplum içerisinde yaşayan geleneksel ve modern insan için de bir takım değerlere bağlı olmak bir tür zorunluluktur. Çünkü toplumsal yaşamı mümkün kılan, paylaşılan bu değerlerdir (Toku, 2002:101-113, 101-102; Hökelekli, 2011:285 vd.).

Değer kavramının temel özelliği; hemen her zaman, kendisinin yaşama geçirilebilmesi için, tanımlanmak ve açıklanmak zorunda olduğu, belirli bir toplumsal yaşamı önceden benimsemiş olmayı gerektirmesidir. Halbuki modern birey açısından bakıldığında, değerler için herhangi bir tarihsel-toplumsal arka plan düşünülemez. Birey, kendi adına ne olmayı seçerse, o olur. Bu şekilde soyutlanmış bir birey, hem her şeyiyle yalnızdır hem de her şeye yabancıdır (Toku, 2002:111). Gelenekten kopuşla birlikte ortaya çıkan modern insan, yaşamını herhangi bir kutsal öğretiye göre değil, kendi aklıyla tanzim eden, tam dünya adamıdır, yani sekülerdir. Yaşamın tanzimini rasyonalite zemininde, kendi aklı ve kendi tecrübeleriyle, yine kendisinin kurgulayacağını sandığı için de o bir birey kabul edilmektedir (Toku, 2002:101-102).

İnsanlık tarihine baktığımızda, geçmiş ve gelecek arasında, değerler bakımından sürekli bir çatışmanın yaşandığını saptamak mümkündür. İnsanlar tarafından sonradan konulmuş değerler, herkes için her zaman geçerli olmazlar. Bu durum, toplumsal yaşamdaki değerler çokluğunu, değerler konusunda fiilen yaşanan rölativizmi de açıklamaktadır (Özlem, 2004:170).

Değerler problemini içinde barındıran etik tarihi üç dönemde ele alınmaktadır: Birinci dönem, eudaimonia ve erdem arasında kurduğu bağ ile teleoloji kavramını temel alan İlk-

çağ felsefesinin ahlak anlayışıdır. Bu dönem, Ortaçağ'ın dinsel nitelikli ahlak felsefesini de içine alarak Immanuel Kant'a kadar devam eder. İkinci dönem, Kant'ın özgürlüğü, otonomiye, ahlak yasasının gerekliliğini temel alan ahlak anlayışıdır. Üçüncü dönem ise, Friedrich Nietzsche'den başlayarak Max Scheler ve Nicolai Hartmann'dan günümüze kadar gelen ve günümüzde de devam eden değerler etiğidir (Anğ, 2000:157). Bu üç dönemde ahlak felsefesinin problem alanını, eylemlerimizi, verdiğimiz kararları, yaptığımız seçimleri ahlaklı yapan nedir? İşte bu, her ahlak felsefesi akımının temel sorusudur. Ahlak felsefelerinin çeşitliliği, bu temel soruya verdikleri yanıtlarla bağlantılıdır.

Eski Yunan felsefesinde değerler problemi, erdemler problemi olarak görülmekte ve başlıca vurgu mutluluk üzerineydi. Mutluluk insan davranışlarının son gayesi olarak kabul edilmiştir. Etiğin ana problemi "iyi nedir?" sorusudur. Erdemler basamaklandırılır, bu basamakların tepe noktasına da belli bir erdem ya da "iyi" yerleştirilir. Ana soru, bu "iyi"nin, dolayısıyla onun karşıtı olarak "kötü"nü ne olduğudur (Kuçuradi, 1999:5). Bu ahlak teorisinin esas karakteri, gayeli oluşu ve insan davranışlarını yönedikleri gayeye göre değerlendirmesidir.

Yeniçağ insanı için ise ahlâkî yaşam, Eski Yunan'lılar gibi doğal düzenin bir devamı olarak görülmez. Artık insanî ve kültürel dünyaya ve bunun temelindeki değerler alanına bakış tarzında köklü bir değişme söz konusudur. İnsan burada kendisine amaçlar, hedefler koymakta, kararlar vermekte, seçimler yapmaktadır. İçinde bulunduğu dünya ve yaşam tarzı, insanın kendisinin kurduğu bir dünyadır. Öyleyse bu yaşam biçimini bir doğal olgu gibi ele almak doğru olmaz. Çünkü burada insan yaşamının, bir 'olması gereken'e göre anlaşılmasına gerek vardır. Bu 'olması gereken' ise, her çağda, her tarihsel dönemde insanlar ve toplumların inanıp bağlandıkları ve sürekli değişen değerlerinde, amaçlarında, ahlaksal buyruklarında ve yasalarında bulunabilir (Günay, 2002:268-269).

17. yüzyılda meydana gelen bilimsel devrimler, bir taraftan Descartes'la başlatılan mekanik dünya görüşünün etkisiyle, Karl Popper'ın mücadele ettiği tarihselci dünya görüşünün gelişmesine yardımcı olurken; diğer taraftan buna paralel yeni bir dünya görüşü ve insana yabancı gelen bir dünya ortaya koydu. Dayandığı mekanik anlayışın etkisiyle La Mettrie ve arkadaşları tarafından "Makine İnsan" fikri ortaya atıldı. Bu makine insanla manevî yaşamı olmayan, dolayısıyla daima bedene ve onun arzularına hizmeti esas alan bir anlayışla insanı ve yaşadığı toplumu maddî değerlere oturtan bir yaşam tarzı yerleşmeye başladı. Önceleri insan için yaşamın derin bir anlamı olduğu kabul edilirdi. Dünyada olup biten her şeye, ayrı bir anlam yüklenirdi. Değerlerin oluşmasında ve yaşanmasında inançların, insanın manevî yaşantısının büyük etkisi olduğu görülmekteydi (Bolay, 2007:56).

19. yüzyılda birçok filozof, birbiri ardına Batı'da etkin geleneksel Tanrı anlayışına meydan okumaya başladı. Özellikle, 'dışarıda' nesnel bir varlığı olan, doğüstü bir Tanrı fikrine karşı çıkmaktaydılar (Armstrong, 1998:439). Bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemeler, kimilerini Tanrı'dan bağımsız olduklarını bildirmeye yönelten yeni bir özerklik ve bağımsızlık ruhu sağlamıştı. Bu, Ludwig Feuerbach, Karl Marx, Charles Darwin, Fri-

edrich Nietzsche ve Sigmund Freud'un, içinde Tanrı'nın olmadığı gerçeğin felsefî ve bilimsel yorumlarını geliştirdikleri yüzyıldı. 19. yüzyılın başlarında, ateizm artık kesin olarak gündemdedi. Hıristiyan Batı'da yerleşmiş Tanrı düşüncesi yetersiz görünmekteydi ve akıl çağı, din ve iman üzerindeki etkisini gittikçe daha çok hissettirmekteydi (Armstrong, 1998: 432).

Aydınlanmacı anlayış, bütün geleneklere, inançlara ve âdetlere adeta savaş açmış, yerleşik yaşam tarzlarına, aile yapısına ve manevî değerlere meydan okumuştur. David Hume ve Immanuel Kant'la birlikte Aydınlanmacı ruh, değerler sorununu büyük ölçüde felsefenin gündeminden dışlamıştır. 19. yüzyılda pozitivism, bilimin nesnellüğünün, değerlerden bağımsızlık ve tarafsızlık sayesinde sağlanabileceğini, hatta bunların, bilim yapmanın vazgeçilmez şartları olduğunu belirtmiştir. Olguları konu olan bilim, nesnel; buna karşılık değerler ve değer yargıları öznel. Buna göre olgu yargıları değer yargılarına, değer yargıları olgu yargılarına dayanak olamazlar. Bilimler, sosyal bilimler de dahil olmak üzere, değerden bağımsız olmalıdırlar (Özlem, 2004:175; Savater, 2008:69). Aydınlanmacı filozofların, özellikle Kant'ın ve daha sonra pozitivist filozofların değerler sorununu felsefenin, özel olarak etiğin dışında tutma çabaları, "bilim" dendiğinde "doğa bilimi"ni anlamaları ve sonradan Auguste Comte'un sosyolojisi örneğinde ortaya çıkan sosyal bilimleri de bu "doğa bilimi" modeline göre inşa etme istekleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tepkilere yol açmış ve bu tepkiler sonucu, yeni bir felsefe alanı olarak bir "değer felsefesi" ortaya çıkmıştır (Özlem, 2004:175).

Modern dünyada değer problemi, değerlerin normatif yönü görmezlikten gelinerek, bir değer biçme ya da değer atfetme etkinliği şeklinde anlaşıldığı için, her şeyden önce bir epistemolojik sorun diye algılanmakta ve bunun sonucu olarak da değerlerin rölatifliği savunulmaktadır (Toku, 2002:107).

Nietzsche, Nihilizm ve Değerler

Friedrich Nietzsche'nin de dâhil olduğu 19. yüzyıl felsefesine, Kant felsefesinin ve rölativizmin etkin olduğu görülmektedir. Nietzsche, 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük düşünürlerin temelinden sarsmaya cesaret edemediği bir geleneği içinden yıkmak istemiş ve bunu, yapının altındaki en temel taşı çekerek yapmaya çalışmıştır. Böylesine bir düşünsel perspektif üzerinde yükselen Nietzsche, nihilizmi ilan eder. Nihilizm, Batı metafizik tarihi boyunca, sürekli olarak kendi kendini değerden düşürüp, yine sürekli olarak kendi kendinin yerini alan bir "en yüksek değerler" sistemine, insanın ebedî dönüşüne karşılık gelmektedir (Nietzsche, 2010:31-32).

Nietzsche, Aydınlanma rasyonalizminin mantığından kaçmak yerine, aklın eleştirel gücünü kullanır (West, 1998:177). O, *Şen Bilim* adlı eserinde, insanların büyük çoğunluğunun inanç ve yargılarını akla dayandırma yollarını aramadıkları için yas tutar (Nietzsche, 2003:89, 122 vd). Nietzsche, eğer bilgiyle desteklenmiyorsa erdemlerin değersiz olduğunu ima eder. "Yüce insanlar", kesinliğe karşı duydukları arzunun yoğunluğuyla diğerlerinden ayrılır. Aklın yeterliliği konusunda bir septisizm veya akla dayandırılan bir

şüphe yansıttığı ölçüde akıl düşmanlığı, inançları sorgulamamaktan daha iyidir; yani akıl düşmanlığı, aklın uygulaması veya başarısı olarak doğrulanır (Berkowitz, 2003:42). İnsanı kurtarmaya çalışan Nietzsche, onu anlam ve değerlerin yaratıcısı olarak görür. O, Aydınlanmanın din eleştirisini, yalnızca dini ve inancı eleştirmek amacıyla değil, ahlâkı ve akli eleştirmek amacıyla da genişletir. İnancı bir yanılısamaya inanma olarak, bilginin bir düşmanı olarak tanımlayarak aydınlanma geleneğini takip etse de, akli da bir inanç biçimi, yani bir yanılısama olarak görür ve böylece nihilizmin sebebi olarak eleştirir (Ingraffia, 2002b:125).

Felsefe tarihine baktığımızda, Eski Yunan'da değerler probleminin, bir erdem ve ahlâk problemi olarak anlaşıldığını görebiliriz (Kuçuradi, 1999:5). Nietzsche de, Sokrates'ten beri Avrupa tarihinde ortak belirtinin, diğer bütün değerleri ahlâkî değerlerin boyunduruğuna sokma denemesi olduğunu söyler. Ona göre Sokrates'in düşüncelerinde temelini bulan Batı dünyasının bu ahlâk görüşü, insan yaşamına ve insan doğasına aykırı bir değerler görüşü durumundadır. Bu nedenle Nietzsche, değerler ve değerlendirme problemini, ahlâkın bir problemi olarak değil, insanın bütün etkinlikleriyle ilgili bir problem olarak görür ve bu bakımdan da bizzat ahlâkın kendisini "problematik" olarak değerlendirir. Başka bir deyişle Nietzsche'ye göre değerlendirme sorunu, ahlâkın bir sorunu değil, antropolojinin bir sorunu olarak anlaşılmalıdır (Kuçuradi, 1999:5-6; Ingraffia, 2002a:89; West, 1998:180). Nietzsche, iyi-kötü zıtlığına dayanan ve "bu dünyadaki" gerçek yaşamı "mahkûm eden" ahlâkın karşısına yaşamı, olduğu gibi ve bütün haklarıyla yaşayan insan yaşamını koyar (Kuçuradi, 1999:6-7).

Nietzsche, felsefenin gerçek karakterini şöyle tanımlar: "Felsefe, ancak kendine özgü bir tasarıma göre dünyayı yaratabilir. Felsefenin gerçek karakterinin anlaşılması sonucunda, öncesiz-sonrasız değerler veya hakikatlere olan inancın yıkılması da söz konusudur. Buna bağlı olarak kavramlar ve manevi alana ait olan her şey, oluş içinde görülmeye başlanır. Bu düşüncesinin bir gereği olarak Nietzsche, sözde sorunlar üstüne düşünmedim, kendimi harcamadım. Tanrı, ruhun ölümsüzlüğü, kurtuluş, öte dünya, daha çocukken bile ne dikkatimi çeken ne de vaktimi verdiğim kavramlardır, belki de bunun için yeterince çocuksu olmadım hiç" (Nietzsche, 1996:31-32) demektedir. Nietzsche için felsefe yapmak, sabit ve değişmez bir hakikat peşinde koşmak demek değildir, aksine felsefe bir inşa etme faaliyetidir; hakikati, varlığı kurma, yapılandırma faaliyetidir (Özkan, 2004:136).

Nietzsche, ahlâkî değerlerin mutlaklığının Mutlak ile ilişkimizde kökleşmiş olduğunu düşünmekteydi. O, insanlık tarihine ait bu zamanı, "Tanrı'ya inancın ve ahlâkî bir düzenin artık devam ettirilemeyeceği" bir zaman olarak anlamıştı. O, "Tanrı öldü" diye haykırmaktadır. Fakat o bu bildiriye bir son nokta olarak değil, ancak bir dönüm noktası olarak kabul etmiştir (Buber, 2000:130).

Nietzsche, *Şen Bilim* adlı eserinde, Tanrı'nın öldüğünü deli adamın hikâyesinde şöyle anlatmıştır:

Adam pazar yerinde haykırarak koşuyordu "Tanrı'yı arıyorum! Tanrı'yı arıyorum!" Kibirli kalabalık Tanrı'nın nereye gitmiş olabileceğini dü-

şündüğünü sorunca -kaçtı mı, belki de göç etmiştir?- Deli gözlerini onlara diker; “Tanrı nereye gider ki?” diye bağırır. “İşte söylüyorum: O’nu öldürdük, sen ve ben. Hepimiz onun katiliyiz!” İyi de bunu nasıl yaptık? Denizi nasıl boşaltabildik? Karayı denize bağlayan bu zinciri çözdüğümüzde ne yapmış olduk? Şimdi nereye gidiyoruz? Bütün güneşlerden uzağa mı? Durmadan düşüyor muyuz? Öne, arkaya, sağa, sola, her yere düşüyor muyuz? Hâlâ bir yüksek ve alçak kavramı var mı? Sonsuz bir hiçlik içinde aylak aylak dolaşmıyor muyuz? Yüzümüzde boşluğun nefesini duymuyor muyuz? Hava şimdi daha soğuk değil mi? Geceleler gittikçe daha fazla karanlıklaşıyor mu? Tanrı öldü! Tanrı öldü! Onu öldüren biziz! Hayal edilemez ama önüne de geçilemez bir olay insanlığı köklerinden koparmış, yeryüzüne fırlatmıştı elbette ve ıssız bir evrende oradan oraya savrulmaya bırakmıştı. İnsanlara önceden yön duygusu olarak verilmiş her şey yitmişti. Tanrı’nın ölümü, benzeri görülmemiş bir ümitsizliğe ve şaşkınlığa yol açtı. “Gökte ve yerde olan var mı hâlâ?” diye haykırdı deli acı içinde. “Sonsuz bir hiçlikte yuvarlanır gibi, yoldan çıkmaz mıyız?” Biz, katiller kendi aramızda birbirimizi nasıl teselli edebiliriz? Dünyanın bugüne kadar sahip olduğu en kutsal ve en güçlü şey kanlı bıçağımızın altında can verdi. Bizi bu kandan kim temizleyecek? Hangi su, bu kanı temizleyebilir? Bu suçun cezasını nasıl ödeyeceğiz? Hangi kutsal oyunu icat etmek zorunda kalacağız? Bu eylemin büyüklüğü bizim için fazla büyük. Yalnızca ona layıkımız gibi görünmek için, bizim Tanrı olmamız gerekmez mi? (Nietzsche, 2003:130).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Nietzsche, Tanrı’nın ve bir anlamda O’nun koymuş olduğu yasalarla belirlenen insan modelinin Tanrı’nın ölümüyle sona erdiğini ve Tanrı yerine Üstinsan’ın geçtiğini açık bir şekilde vurgulamaktadır. “Tanrı öldü” sözüyle, şimdiye kadarki en yüce değerlere kökten yeni değerler atfedilmesinin bilinci başlar. Bizzat insan bu bilince göre, daha yüce olan başka bir tarihe geçer; çünkü onda değerleri ortaya koyma ilkesi, güç iradesi, gerçek olanın gerçekliği olarak, “var” olan her şeyin Varlığı olarak tecrübe edilir ve açıkça benimsenir. Bununla, modern insanlığın özüne sahip olduğu benlik bilinci son adımını tamamlar. O, kendisini koşulsuz güç iradesinin icracısı olarak kabul eder. Normatif değerlerin çöküşü artık sona ermiştir (Heidegger, 2002:89).

Nietzsche, *Güç İstenci* adlı eserinde “Nihilizm nedir?” sorusuna “En yüce değerlerin, kendilerini değerden düşürmesidir.” (Nietzsche, 2010:27) cevabını vermiştir. Buna göre Nietzsche, nihilizmi devam eden tarihsel bir olay olarak anlar. Bu olayı, şimdiye kadar en yüce değerlerin değersizleşmesi olarak yorumlar. Tanrı, her şeyin hakikati olan ve her şeyi belirleyen dünya olarak duyüstü dünya, idealler ve fikirler, “var” olan her şeyi ve özelde beşerî yaşamı belirleyen ve destekleyen amaçlar ve zeminler, burada en yüce değerler anlamında sunulmuştur. En yüce değerler, ideal dünyanın, gerçek dünya içinde gerçekleşmediğine ve hiç gerçekleşmeyeceğine dair görüşün ortaya çıkışı vasıtasıyla

la kendilerini değersizleştirmişlerdir. En yüce değerlerin bağlayıcı niteliği yalpalamaya başlamıştır. Nietzsche, şimdiye kadarki en yüce değerlerin değersizleşmesine rağmen, dünyanın yerli yerinde kaldığını fark eder. Her şeyden önce dünyanın değersiz olarak yeniden değerler ortaya koymaya doğru kaçınılmaz bir biçimde gittiğinin de farkındadır. Bu yüzden eski değerler savunulamaz olduktan sonra, artık bütün değerlere yeni değerler atfedilmesine başlanır (Heidegger, 2002:69-70).

Nietzsche'ye göre değerleri yeniden değerlendirmenin ölçüsü insandır; ama her insan değil, realiteyi kendi gözleriyle gören, mevcut ahlâkın dışında yeni değerler ortaya koyan, geleceğe yön verebilen yaratıcı insan; milyonlarca insanın yaşamasını haklı çıkaran trajik insandır (Kuçuradi, 1999:19).

Nietzsche, değer yargılarının kökeni konusunda şunları söylemektedir: “Değer takdirlerimizin ve manevî çizelgelerimizin gerçek değeri nedir? Kuralların bize sağladığı sonuç nedir? Kimin için? Neyle ilgili? Cevap: Yaşam için. Ya yaşam nedir? Benim formülüm şöyle der: Yaşam, güç istencidir” (Nietzsche, 2010:189; 1995:62).

Nietzsche'ye göre değerlerin özünün bir bakış açısı olmasında yatar. Değer, bakışın sabitlendiği şey anlamına gelir. Değer, bir şeyi amaçlayan ya da bir şeye itimat eden ve bu itimatla bir şeyi hesaba katan bir bakışın göz önüne aldığı şeydir (Nietzsche, 2010:452-453; Heidegger, 2002:73-74). Nietzsche değerlerin özünü nitelendirirken “oluş” kelimesiyle tamamladığında, bu kelime, yalnızca değerler ile değer ortaya koymanın ait olduğu temel alan için ipucu sunar. Onun için “oluş”, “güç iradesi”dir. “Güç iradesi”, böylece “yaşam”ın temel niteliğidir; Nietzsche “yaşam” kelimesini bazen geniş anlamıyla, metafizik içinde “oluş”la eşitlenmiş olmasına göre kullanır. Nietzsche'nin dilinde “güç iradesi”, “oluş”, “yaşam” ve “varlık”, bunların hepsi birbirine yakın şeylerdir (Nietzsche, 2010:439-442). Oluş içinde yaşam, -yani canlılık- kendisini zamanda tikelleşen güç iradesinin merkezinde bulur. Bu merkezler, yönetici şekillenmelerdir. Nietzsche sanatı, devleti, dini, bilimi, toplumu bu şekilde anlar. Bu bağlamda Nietzsche, şöyle demektedir: “Değer, özsel olarak bu hâkim merkezlerin yönetici nitelikleri açısından artması ya da azalması için bakış açısıdır” (Nietzsche, 2010:430, 455).

Peki o, şimdiye kadarki en yüce değerlerin karşısında nasıl durur? Bu değerlerin değersizleşmesi, bütün değerlere yeni değer atfedilmesi ne anlama gelir? Değerler açısından ‘düşünmek’, güç iradesinin metafiziğinde temellendiği için, Nietzsche'nin nihilizmi en yüce değerlerin değersizleşmesi ve bütün değerlere yeni değerler atfedilmesi söylemi, metafiziksel bir yorumdur ve güç iradesinin metafiziği anlamında böyledir. Ancak, Nietzsche kendi düşüncesini -“yeni değer ortaya koyma ilkesi” olarak güç iradesi öğretisini- nihilizmin fiili tamamlanması açısından anladığı için, nihilizmi sadece en yüce değerlerin değersizleşmesi biçiminde olumsuz olarak anlamaz, aynı zamanda onu olumlu olarak, yani nihilizmin üstesinden gelme olarak da anlamaya çalışır; çünkü artık açık bir biçimde, yani güç iradesi olarak tecrübe edilen gerçek olanın gerçekliği, yeni değer ortaya koymanın kökeni ve normu olur. Onun değerleri insani temsili doğrudan belirler ve benzeri bir tarzda insani faaliyetin teşvikçisi olur. İnsan olmak, başka bir oluş boyutuna yükseltilir (Heidegger, 2002:88).

Gilles Deleuze'a göre, Nietzsche'nin ortaya koyduğu nihilizmin iki anlamı vardır: İlk anlamı, yaşamın hiçlik değerini alması (Deleuze, 2001:111-112). İkinci anlamı ise, burada artık bir iradeyi değil, daha ziyade bir tepkiyi göstermektedir. Öte dünyaya ve üstün değerlere karşı tepki gösterilir, bunların varlığı inkâr edilir, onlara hiçbir geçerlilik atfedilmez. Burada artık üstün değerler adına yaşamın değersizleştirilmesi ya da bizatihi üstün değerlerin değersizleştirilmesi söz konusudur. Değersizleştirme artık, yaşamın hiçlik değerini alması anlamına gelmez; daha ziyade değerlerin, üstün değerlerin hiçliği anlamına gelir. Böylece nihilist, Tanrı'yı, iyiyi ve doğruyu, üst duyarlılığın tüm formlarını inkâr eder. Hiçbir şey doğru değildir, hiçbir şey iyi değildir, dolayısıyla Tanrı ölmüştür (Deleuze, 2001:112).

Heidegger'e göre Nietzsche, "varlık" ve "oluş" kavramlarını, insanın dünya üzerindeki gücünü mutlak kılarak uzlaştırmaya çalışmış, ama başaramamıştır (Berkowitz, 2003:30). Heidegger'e göre en yüce değerlerin değersizleşmesi, açık bir şekilde çürüme ve yıkıntı demektir (Heidegger, 2002:68-69). En yüce değer olan Tanrı değersizleşmişse, bütün değerler yeniden değerlendirilmelidir. Yeniden değerlendirilme sonucunda ortaya çıkan değerlerin altı, duyuluştü olandan oldukça farklı bir tarzda desteklenmelidir. Nietzsche'nin mesajı, "değerler şimdi yeniden yaratılmalıdır" (Peacocke, 2002:157) anlamındadır. Heidegger'e göre Nietzsche'nin nihilizm tanımındaki "değerlerin değersizleşmesi" tanımı, "değer" kavramını değil, sadece "en yüksek değer" kavramını devre dışı bırakmaktadır (Heidegger, 2002:69).

Heidegger'e göre nihilizm, ilk kez Hıristiyan Tanrı'sının yadsındığı, Hıristiyanlığa karşı savaşılan ya da özgür düşüncenin sıradan bir Tanrı tanımazlığı övdüğü yerde ege-men olmamıştır. Nihilizmde, yalnızca Hıristiyanlığa sırtını dönen inançsızlığı, bu inançsızlığın görünme biçimlerini gördüğümüz sürece bu bakış, nihilizmin aldatıcı, yoksul yüzünde takılır kalır (Heidegger, 2002:66, 69; Trotter, 1965:44).

Nietzsche, tüm insanlığı yaşadığı bir yanılgıdan uyandırmak, o güne kadar değer olarak bilinen şeylerin hiç de öyle olmadığını göstermek istemiştir. Diğer insanlarla onun arasındaki sınırı çizen, ona ayrı bir yer veren, Hıristiyan ahlâkını bulmuş olmasıdır:

Yaşamın en başta gelen içgüdülerini küçümsemeyi öğretmeleri; bedeni haklamak için bir ruh, bir tin uydurmaları; yaşamın temel koşulunu, cinselliği ayıp bir şey olarak duymayı öğretmeleri; (...) Şurası kesin ki, ona (insanlığa) yalnız çöküntü değerleri en yüksek değerler olarak öğretildi. (...) Bu ölçüde yanılmak, hem de kişi olarak, ulus olarak değil, insanlık olarak. Şimdiye dek öğretilen biricik ahlâk, derinden derine yadsır yaşamı. Bu nedenle, ahlâkın kendisini çöküş belirtisi olarak almak, yeni bir anlayıştır (Nietzsche, 1969:42).

Kültürel ve siyasal yaşamın akıl tarafından değil, içgüdülerimiz tarafından yönlendirildiğini iddia ederek 20. yüzyıl'ın ikinci yarısını "şüphe çağı" olarak adlandıran Sigmund Freud, insanın cinsel dürtülerinin ahlâkı, yasaları ve kültürel değerleri etkilediğini ileri sürer. Ona göre kişisel Tanrı, çocuklukta yüceltilmiş baba figüründen başka bir şey

değildi. Dolayısıyla din de insanlığın çocukluk dönemine ait bir şeydi ve çocukluktan olgunluğa geçiş aşamasında gerekliydi. Toplum için gerekli olan ahlâkî değerleri yaşama geçirmişti. Buna karşılık ergen dönemlerinde insanlar Tanrı'yı geride bırakmalı ve yerine bilimi koymalıdır. Çünkü bilim, yeni ahlâk temelleri hazırlayabilir ve korkularımızla yüzleşmede bize yardımcı olabilir. Dolayısıyla Hıristiyanlık ve değerlerini geride bırakarak bilim temelli yeni değerler oluşturmalıdır (Tannenbaum ve Schultz, 2005:362). Freud da Nietzsche gibi değerler adına insana müdahale edildiğini ve yanlış öğretilerin patolojik birtakım sonuçlar ortaya çıkardığını savunmaktadır. Freud'la birlikte tartışmalar psikoloji sahasında yoğunlaşmış insanın ruhî yapısıyla Tanrı inancı arasındaki ilişkiler masaya yatırılmıştır. Batı dünyasında dine yani Hıristiyanlığa karşı itiraz noktaları çoğalmış ve saldırılar şiddetlenmiştir.

Nietzsche'ye göre, Hıristiyanlık ve bununla birlikte 2500 yıllık Batı metafiziği ve Platonizm, Batı'nın mukadderatıdır. Nietzsche, bu mukadderatı yenmek ve iki bin beş yüz yıllık metafiziği aşmak ister. O, kendinden önceki birçok filozof gibi Hıristiyanlığın Tanrı ve dünya öğretisini reddeder. O, özellikle Hıristiyanlığın metafizik anlayışını ve varlığı yorumlayışını eleştirir. Onun için Hıristiyanlık genel bir metafiziği temsil eder. Ancak o bununla yetinmez ve daha da ileri gider. Nietzsche, Sokrates ve Platon'dan beri kabul gören "iyi" ve "kötü" nün varlığına inanmaz. İnanmadığı gibi, şimdiye kadar ortaya konan "iyi" ve "kötü"ye en ağır saldırıları gerçekleştirir. Ona göre "iyi" ve "kötü" Sokrates'in uydurmasıdır ve ondan Hıristiyanlık ortaya çıkmıştır. "İyi" ve "kötü" 2500 yıldır öğretilen bir tortudur ve mutlak surette yıkılması gerekir. Ama yüzyıllardır birikmiş, yerleşmiş, katılaşmış ve taşlaşmış bu tortuyu yıkmak öyle pek de kolay değildir. Aslında burada yıkılacak olan Batı'nın 2500 yıldır varoluş değerlerini üzerine inşa ettiği metafizik bir zemin, felsefi bir teoloji ve teolojik bir felsefedir (Nietzsche, 2010:286-302; Özkan, 2004:70-71, 169).

Her dinin, her felsefenin ve her dünya görüşünün öncelikle bir ahlâk öğretisi ortaya koymasından daha doğal ne olabilir? Ahlâkî başka bir şeyle ikâme etmemiz mümkün mü? Nietzsche de bu sorulara "hayır" diye cevap veriyor. O da ahlâkın yaşamın şahdamarı olduğuna inanıyor. O zaman Nietzsche neye itiraz ediyor? Eğer mesele sadece bir itirazdan ibaretse bu itirazı Nietzsche'den önce kimse yapmadı mı? Elbette Nietzsche'den önce Hıristiyanlığın "iyi" ve "kötü" diye ortaya koyduğu ahlâkî prensiplere karşı çıkan, onları reddeden filozof ve düşünürler çıkmıştır; bugün yine çıkmaktadır. Ancak şimdiye kadar hiçbir filozof ve düşünür, Hıristiyanlığın ahlâk öğretilerine karşı yeni bir ahlâk kitabı ve yeni "iyi" ve "kötü" değerler sunamamıştır (Özkan, 2004:72-73).

Kendinden önceki filozoflardan farklı olarak Nietzsche, Hıristiyanlığın "iyi" ve "kötü" olarak kabul ettiği "değişmez" değerleri bir daha yeniden kendi terazisinde tartmak ve "tüm değerleri değiştirmek" istemiştir. Nietzsche'nin 'değerler' sözüyle dile getirdiği şey, en dar anlamından en geniş anlamına kadar bütün insan başarıları, düşünceleri, idealleri, bilimi, sanatı, felsefesi, dini, moralleri, tarihi, kısacası insanın her şeyidir. Onun anlamlı gördüğü herşey bir değerdir. Bütün bu insan başarılarının insanın yaşamı için değeri vardır (Kuçuradi, 1994:15).

“İyi” ve “kötü” olarak nitelenen değer yargılarının kökenine dair eleştirilerini sunduğu *Ahlâkın Soykütüğü Üzerine* adlı eserinde Nietzsche, “bencil olmayan eylemlerin onaylanması” ve “yararlılık” açısından onlara iyi denmesi fikrine karşı çıkar (Nietzsche, 2004:36). Nietzsche’ye göre “iyi” olan eylemi, “soylu ve güçlü olanlar” belirler. Bu sebeple de değerleri yaratanlar efendilerdir. Öncelikle, değerler yaratma hakkını kazanan ve sonrasında yarattıkları değerlere ad koyan “yüksek ruhlu” insanlar, ad verdikleri her şeyin sahibidirler (Nietzsche, 2004:37; Berk, 2013).

Nietzsche, tarihe karşı duyulan ruhsuz ilginin ve Hıristiyan ahlâkının yerine yaşamın kendisini koymaya çalışmıştır. O, güçlülerin yaşam gücünün, güçsüzlerce engellenmesine son vermek, tüm değerleri yeniden değerlendirmek istiyordu. Ona göre Hıristiyanlık ve felsefe, bugüne kadar gerçek dünyaya sırtını dönmüş, cennete ve fikirler dünyasına yönelmişti. Oysa gerçek diye gösterilen bu fikirler dünyası, gölge bir dünyadan başka bir şey değildi. Nietzsche “yeryüzüne sadık kalın ve size öte dünya umutlarından söz edenlere kanmayın” (Nietzsche, 1995:62-63; Nietzsche, 1969:169; Berkowitz, 2003:156 vd.) diye öğüt veriyordu.

“Tanrı öldü” sözüyle nihilizmi başlatan Nietzsche, “Tanrı” ifadesinden Hıristiyan inancının tarihsel Tanrı’sını anlamaktadır. Fakat o, daha geniş anlamda, felsefenin genellikle duyu dünyasının ötesine yerleştirdiği ve içine insanın en üst değerlerini koyduğu tüm duyuyüstü alan -Platon’un ideaları¹, Mutlak vb.- anlamına da gelir (Barrett, 2003:206-207). Nietzsche’nin düşüncesinde Tanrı ve Hıristiyan Tanrı’sı, duyuyüstü bir dünyaya işaret eder. Tanrı, idealler ve fikirler dünyasıdır. Bu duyuyüstü dünyanın kökeni, son dönem Yunan felsefesi ile Platonik felsefenin Hıristiyan yorumunda yatar ve “gerçek dünya” olarak kavranmıştır. Duyularımız aracılığıyla ulaştığımız değişimler dünyası, gerçek değildir. Duyuyüstü dünya, içinde yaşadığımız geçici ve acı dolu dünyanın tersine, metafiziksel ve gerçek bir dünyadır. Nietzsche’nin “Tanrı öldü” ilanı, duyuyüstü metafiziksel dünyanın, üzerimizde herhangi bir güce sahip olamadığı anlamına gelir (Peacocke, 2002:152-153; Heidegger, 2002:64-65). Bu şekilde anlaşıldığında, Nietzsche’nin felsefesi, Platonizm olarak anla-

1) Platon’da insan, kendi varlığını yaşamda karşılaşılan ve insanın başından geçen olaylarda değil, deneyimden bağımsız (a priori) ve deneyimin karşıtı olanda, yani “idea”da görebilir. İnsan bilgisinin en yüksek nesnesi olan idea, reel olanın üstündedir. (Platon, 1997:60-61.) İdea olmaksızın insan, nelikten yoksun bir dünyada anlamsız kalmış olacaktır. Platon’un bu görüşünün, bazı değişimler geçirmekle birlikte, yüzyıllar boyunca geçerli olduğunu görmek mümkündür. Düşünce ve uygarlık tarihinde insan, kendi dünyası dışında, ama her şeye anlam ve değer veren bir ilke arayışı içinde görülmektedir. Bu durumda, bütünü, yani evrenin ya da tarihin anlamı varsa, onun içinde yer alan şeylerin de anlamı olacaktır ve insan bu anlamı ve değeri kendisi yaratmayıp, doğadan, Tanrı’dan ya da tarihten alacaktır. Örneğin, “Hıristiyan için dünyadaki yaşantının değerlendirilmesi, göksel mutluluk ile ilişkiye sokulabildiği an başlar. Aslında başlı başına anlam taşımayan, kendinden, hiçbir için değeri bulunmayan şey, o zaman büyük bir iyilik ya da kötülüğe dönüşebilir. Eğer yaşama kendisi için bir değer verir, onu başlı başına önemsersek, aslında tek gerçek olan Tanrı’dan kopmuş oluruz.(...) Çünkü Hıristiyan için yaşantının değeri kendisinin dışındadır. İçinde değil, ötesindedir, yaşama yücelik katabilecek şey onun için niteliklerinde değil, göksel mutlulukla ilintili olan aşkın değerlerindedir.” (Gasset, 1998:89-90; Günay, 2002:268).

şılan Batı felsefesine karşı bir harekettir. Nietzsche, Platonik dünyayı yıkmayı ilan eder: “Gerçek dünyayı yok ettik, dünyadan geriye ne kaldı? Belki görünür dünya?... Ama hayır! Gerçek dünyayla birlikte görünür dünyayı da yok ettik” (Nietzsche, 1969:42).

Heidegger, Nietzsche ile Kierkegaard arasındaki kıyaslamaya dayanarak Nietzsche'nin Hıristiyanlığa saldırısını, yalnızca Hıristiyan âlemine bir saldırı haline dönüştürür: Nietzsche için Hıristiyan âlemi, Kilise'nin ve onun Batı insanlığı ile modern kültürünü biçimlendirmedeki güç talebinin tarihsel, dünya-siyasal olgusudur. Bu anlamıyla Hıristiyan âlemi ile Yeni Ahit'in Hıristiyanlığı aynı değildir... Bu nedenle, Hıristiyan âlemiyle bir mücadele, hiç bir biçimde Hıristiyanı olan şeye karşı bir saldırı değildir (Nietzsche, 1995:29-30; Heidegger, 1977:63-64; Özkan, 2004:168). Kalabalığın bu nidaya tepkisi, nihilizmin ilk evresine erişildiğini gösterir. Nietzsche'ye göre Hıristiyan Tanrı'sı artık inanılabilir bir Tanrı değildir (Özkan, 2004:166-167; Ingraffia, 2002b:115-116; Ingraffia, 2002a:107).

Martin Buber'e göre, Nietzsche'nin yaptığı gibi Tanrı'nın öldüğünü ilan etmek, sadece insanın kendisinden mutlak biçimde bağımsız olan bir gerçekliği idrak etmekten ve onunla ilişki kurmaktan aciz olma anlamına gelmektedir (Buber, 2000:26). Nietzsche'ye göre Tanrı'nın ölümü, Hıristiyan değerlerin artık inanılmaz oluşu ve özünde nihilizm olan Avrupa insanının da ölmesi demektir. Zira Tanrı, değerler hiyerarşisinin zirvesidir. Tanrı'nın ölmesi, ontolojik olarak varlığı, Tanrı'nın varlığına bağlı olan insanın da ölmesi demektir. Micheal Foucault, bu düşünceleri *Kelimeler ve Şeyler* adlı eserinde dile getirir. Ona göre Nietzsche'nin ilan ettiği şey, “Tanrı'nın mevcut olmaması veya ölümü değil de, insanın sonudur”. Çünkü sonuncu insan, Tanrı'yı öldürmekle kendi dilini, düşüncesini onun yerine yerleştirerek, varoluşunu ve iradesini bu cinayet üzerine kurgulamıştır. İnsan, “Tanrı'yı öldürdüğü için, kendi sonluluğuna kendi karşılık vermek zorundadır” (Foucault, 1994:497). O halde “Tanrı öldü” ilanı şu anlama gelir: Duyuüstü dünyanın, etkin gücü yoktur. O artık hiçbir yaşam bahşedemez. Metafizik, yani Nietzsche için Platonizm olarak anlaşılan Batı felsefesi sona ermiştir. Nietzsche, kendi felsefesini metafiziğe karşı bir hareket olarak yorumlar ve bu, onun için daha önce de belirttiğimiz gibi Platonizme karşı bir hareket anlamına gelir (Ingraffia, 2002b: 116; Neiman, 2006:246).

Nietzsche'nin “Tanrı öldü” sözü, Batı metafiziğinin üzerinde yükseldiği en yüksek değerler alanının ve bunun üzerinden kurulan ahlâkın lağvedilmesini vurgulamaktadır (Mengü, 2006:130). Eğer duyuüstünün temeli ve bütün gerçekliğin amacı olarak Tanrı öldüyse, duyuüstü fikirler dünyası bağlayıcı, yaşam verici ve kurucu gücünü yitirdiyse, insanın sarılabileceği ve aracılığıyla kendisini yönlendirebileceği başka hiç bir bağ kalmamıştır (Heidegger, 2002:65). Nietzsche'ye göre Batı metafiziği tarihi, aslında Platoncu değerler şemasının sürekli bir tekrarıdır ve nihilizm tanımı da özünde Avrupa tarihinin kendi kendini sürüklediği bir sonuç anlamına gelmektedir. İnsan, sonunda tekrar başladığı yere, hiçliğe geri dönmüştür. Şimdiye kadar hep ‘hiç’e adlar, maskeler takarak var olmuş, binlerce yıl sürekli olarak kendi etrafında dolanıp durmuştur (Nietzsche, 2010:31-32; Berkowitz, 2003:30). Ancak Heidegger'e göre burada her ne kadar Tanrı, bir Hıristiyan olarak işaret edilse de asıl olan, “Tanrı” adının, düşünce ve değerler alanının adı olduğudur.

Nietzsche'nin Tanrı'nın ölmüş olduğunu, onun katili olduğumuzu söylemesi, çağımızın son durumunu dramatik şekilde özetler. Bir vurgu ve anlam değişikliğiyle birlikte Hegel, 1802'de yazdığı *İnanç ve Bilgi* adlı denemesinde modern çağın dininin üzerine dayanmakta olduğu duygunun özünü "Tanrı, bizzat ölüdür" sözleriyle ifade etmeye çalışarak, Pascal'ın "kayıp Tanrı" kavramına başvurmaktadır. Hegel'in bir önermesini özetleyen bu bildiriden daha açık ve etkili olanları dahi, boş olduğu ilan edilen ufku doldurma çabalarıdır. Martin Buber, bu çabaların en önemlilerinden ikisini şöyle zikretmektedir: (Buber, 2000:32-33; Heidegger, 2002:63; Şahin, 2000:74)

"Henri Bergson'un hareket noktası, yaşamın kaynağı olma çabası olgusudur. Bergson'a göre 'çaba', "Tanrı'nın kendisi değilse de Tanrı'dandır." Cümlelerin birinci kısmı ikinci kısmını geçersiz kılar. Tamamen anlamsız kılınmadan bir kuvvete, yani süreç ya da bir sürecin başlangıç formlarına Tanrı adı verilemez. Ayrıca, insanın çok öneme sahip dinî tecrübesi, yaratıcı enerjisinin çelişkisiz olarak işlediği bir alanda değil, iyi ile kötünün, ümitsizlikle ümidin, yok olma ile yeniden doğma gücünün yan yana var olma devam ettiği bir alanda gerçekleşir" (Buber, 2000:34).

Bergson'dan farklı olarak Martin Heidegger, yeni bir Tanrı kavramına yönelmez. O, Nietzsche'nin "Tanrı öldü" ifadesini alıp yorumlar. Buber'e göre bu yorumlama, bir dereceye kadar doğrudur. O, 'Tanrı öldü' ifadesini, çağdaş insanın Tanrı kavramını objektif varlık alanından alıp "sübjektifliğin içkinliği"ne taşımış olması anlamında alır (Buber, 2000:33; Heidegger, 2002:67). Gerçekte modern düşünce insanın özneliğiyle sınırlanmayan, yalnızca "en üstün değer" olmayan bir Tanrı'ya tahammül edemez. Fakat Heidegger, bir adım daha ileri giderek şöyle der: "Öldürme, kendi kendine ayakta duran duyuyüstü dünyanın, insan tarafından bertaraf edilmesi anlamına gelir." Buber'e göre tek başına alındığında bu cümle doğrudur. Ancak Heidegger doğru olarak yorumlarsa da bu, ne Nietzsche'nin ne de Heidegger'in kabul ettiği can alıcı probleme dayanır (Buber, 2000:34).

Heidegger, Nietzsche'nin Tanrı'nın öldüğünü ilan etmesiyle hemfikir olmasına rağmen inanca ve imana yer açmak ister. O, "Nietzsche'nin Sözü: Tanrı Öldü" adlı makalesinde, *Şen Bilim*'deki deli pasajına işaret ederken, pazar yerindeki halkın, Tanrı'ya inançlarını, Tanrı'nın inanca değmez olduğu için değil, kendilerinin inanma olasılığını terk ettikleri için kaybettiklerini söyler. "Onlar, niçin inanma olasılığını terk etmiştir?" sorusuna Heidegger, "düşünme yetenekleri yoktur, düşünmeyi yok etmiş ve onun yerini pazar yerinin boş konuşmalarıyla doldurmuşlardır." cevabını verir. Heidegger bu sözü Nietzsche'nin anladığı gibi anlamayı dener. Heidegger'e göre Nietzsche bu sözüyle, sadece Tanrı'dan değil bütün formlarıyla 'Mutlak'tan, dolayısıyla gerçekte yalnızca din-den değil metafizikten de vazgeçmiştir. Heidegger, bu en uç derecedeki olumsuzlama noktasında saf ontolojik bir düşünce olacak yeni bir fikir inşa edebileceğine inanır. Bu, tam aydınlanmaya insan vasıtasıyla ulaşacak olan 'varlık öğretisi'dir (Buber, 2000:88; Heidegger, 2002:62; Costea vd. 2011:12).

Jean Paul Sartre, Nietzsche'nin "Tanrı öldü" sözünü geçerli bir olgu ifadesi olarak kabul eder. Sartre'a göre "modern insanın dinsel ihtiyaç üzerindeki kararlı devamlılığıyla birlikte aşkının bu sessizliği, dün olduğu gibi bugün de en büyük endişe konusudur. Bu, Nietzsche'nin, Heidegger'in, Jaspers'in üzerinde çokça düşündüğü bir problemdir." Diğer bir ifadeyle varoluşçuluk cesaretlenmeli, ilk ve son olarak Tanrı'yla ilgili araştırmayı bırakmalı ve hatta Tanrı'yı unutmalıdır (Sartre, 1947:154; Buber, 2000:83'den naklen). Yüzyıllık bir bilgi krizi kadar iman krizinden sonra nihayet insan, bir kere yanlışlıkla Tanrı'ya isnat etmiş olduğu yaratıcı özgürlüğü tekrar ele geçirmelidir. O kendisini, kendi tezahürü vasıtasıyla dünyanın var olduğu varlık olarak kabul etmelidir. Çünkü Sartre'a göre, "insanî evrenden başka evren yoktur" (Sartre, 1993:63; Buber, 2000:83).

Buber'e göre Nietzsche'nin Tanrı'nın ölümüne dair açıklamasını ele alan iki kişiden birisi olan Sartre, anlam ve değerın özgürce yaratılması postulatıyla bu açıklamayı ve kendisini anlamsız bir hale getirmiştir. Bir diğeri olan Heidegger, tarihsel zamanın baştan çıkarıcı tuzaklarına düşen hakikat düşüncesinden Tanrı'nın yeniden doğuşu kavramını ortaya koyar (Buber, 2000:96).

Nietzsche'nin, değerleri yeniden değerlendiren, eski değerlerin yerine yenilerini koyacak olan 'Üstinsan' kavramına burada kısaca değinmek yerinde olacaktır. Nietzsche'ye göre Tanrı, insanın içinde ölmüştür, insan kendi eliyle öldürmüştür onu; Tanrı'nın ölümüyle açılan boşluğa yuvarlanmakta ve en büyük tehlikeyle, yok olmakla karşı karşıya kalmaktadır. Fakat bu, en büyük tehlike, aynı zamanda onun en büyük imkânıdır. İnsan bu boşluğu kendi varlığıyla doldurmalıdır. Nietzsche, Batı bilincinde, çoğu insanın 'Tanrı' olarak tanımladığı fenomene inanmayı giderek güçleştiren kökten bir değişimin yaşandığının farkına vardı. Bu yüzden o, *Böyle Buyurdu Zerdüşt* adlı eserinde Tanrı'nın yerini alacak 'Üstinsan'ın doğuşunu bildirdi (Nietzsche, 1995:19-30, 83-85, 271-273). Nietzsche, yüksek değerlerle donatılmış yeni bir insan tipi tasarlamaktadır. O, insanın ne olduğunu belirlemekle oyalanmak yerine insanın ne olması gerektiğini, güçlü olması gerektiğini savunur ve 'Üstinsan'ı araştırır. Yeni bir insan tipinin, Üstinsanın yaratılması için planlı bir bilinç değişikliğinin gerekliliğini ve vazgeçilmezliğini ortaya koyar: "Ben size Üstinsanı öğretiyorum. İnsan alt edilmesi gereken bir şeydir. Onu alt etmek için ne yaptınız?" (Özkan, 2004:149)

Nietzsche'nin ortaya koyduğu felsefî perspektifte insana, gerçekliği değerlendirmesi açısından bakılmaktadır. Yani insanın doğayla ilişkilerinde değil, diğer insanlarla ilişkilerinde kavranılması söz konusudur. Nietzsche'ye göre insanlar, gerçekliği görebilme ya da görememeleri ve bundan dolayı da gerçekliği başka tarzlarda değerlendirmeleri bakımından üçe ayrılmaktadırlar: Sürü insan, özgür insan ve Üstinsan. Nietzsche'nin sürü, kalabalık, yığın, halk, bilge olmayan, iyi insan, zayıf insan vb. adlar verdiği insan tipi, mevcut ahlâkî düzen içerisinde yaşamını devam ettiren insandır. Bu insan tipi, kendi gözleriyle görmediği gerçekliği, söz konusu ahlâkın değer yargılarına göre değerlendirir ve aynı zamanda kendini ve kendine benzeyenleri ayakta tutan bir değerlendirme tarzını, çevresinin ve çağının ahlâkî haline getirir. Sürü insanı, ahlâklı insandır. Nietzsche, sürüden *yığımı* değil, o sürünün bir zamanlar ayakta durmasını sağlamış bir ahlâka bağlı insan

birliklerini anlamaktadır (Nietzsche, 1995:31-32; Kuçuradi, 1999:27-53). Özgür insan, içinde yaşadığı ahlâkın yani Batı metafiziğinin dışına çıkmakta olan insandır. O, ahlâk dışı insandır. Nietzsche, özgürleşmiş insanı, yalandan, ideolojiden kurtulmuş insan olarak düşünür (Horkheimer vd., 2001:208; Kuçuradi, 1999:53-69). Üstinsan ise yeni başarılar, “yeni değerler” ortaya koyan insandır. Bu konuda Nietzsche şunları söyler:

“İnsanlığın en yüksek anlamda kendine döneceği, geriye bakacağı, ileriye bakacağı, rastlantının, rahiplerin boyunduruğundan kurtulup, niçin, neden sorularını ilk kez toptan ortaya koyacağı o anı, o büyük öğleni hazırlamak olan ödevim, şu düşüncenin zorunlu sonucudur: İnsanlık, kendi başına doğru yolu bulamamıştır, yönetilişi hiç de tanrısal değildir. Aksine bozucu içgüdüler, çöküş içgüdüleri onu baştan çıkarmış, hem de en kutsal değerleri arasında hüküm sürmüştür. Ahlâkî değerlerin kaynağı sorusu bu yüzden benim için en başta gelen sorulardan biridir. İnsanlığın geleceği de bunun cevabına bağlıdır” (Nietzsche, 1996:99).

Nietzsche’ye göre değerler, insan eylemlerine hükmetmektedir. Fakat aynı değerler, insan eylemlerinden bağımsızlaşıp idealize edildikçe, yaşamdan kopmaktadır. Böylece özellikle kalıplaşmış katılaştıran geleneksel değerler, dünyayı gerçek haliyle görmemizi engelleyen perdelerle dönüşmektedir. Buna rağmen, anlam ve amaçlarını kaybetmiş olsalar da, geleneksel değerlerin büyük bir kısmının muhafazasına çaba sarf edilir, çünkü bunlar süreç içerisinde kitlelerin sığınağı olmaktadır. Özellikle Hıristiyanlığa özgü değerler, kalıplaşmış katılaştırmış olsalar bile, kitleler için yatıştırıcı ve uyuşturucu işlevi gördüklerinden özenle muhafaza edilirler. Geleneksel değerler, kitle kültürüne aittirler ve kendi ayakları üzerinde durmayı beceremeyen köle ruhlu insanları rahatlatan şeyler olarak, köle ahlâkını pekiştirmeye yarar. Mutlak değerler, özellikle kutsal değerler, Nietzsche için Hıristiyan uydurmacılığının ve ikiyüzlülüğünün ürünlerinden başka şeyler değildir. Buna karşılık Nietzsche, değerlerin “güç iradesi” zemininde yaratılması ve böylece insanın kendini aşması, *Üstinsan* olması gerektiğini ileri sürer. İnsan, değerleri oldukları gibi benimsemek yerine, yeni değerler yaratmalıdır. Bunun için de önce mevcut değerleri aşındırmak, onları yıkıcı bir tavırla derinliğine eleştirmek ve yeni değerler ileri sürmek, kısacası değerleri yeniden değerlendirmek zorundadır. Böyle bir insan için artık değerler hazır olarak bulunan şeyler değil, hep yeniden yaratılması gereken şeylerdir. Yaşamın dizginsiz akışı içinde insan, güç iradesi ile, her yaşam aralığında değerler ortaya koyar. Yaşamın her ânı, kendi perspektifini üretir ve bundan dolayı perspektifler çokluğu kadar değer vardır. İnsan, ancak belli bir perspektif altında değer yaratabildiği ölçüde *Üstinsan* olabilir ve ancak böyle olabildiği ölçüde özgürdür. *Üstinsan*, geleneğe ve muhafazakârlığın rahatlığına ve uyuşturucu kafa lüksüne itibar etmeyen insandır. Nietzsche’de özgürlük, bir bakıma, kendi güç iradesi ile değerler yaratmak ve bu değerlere göre yaşamaktır (Nietzsche, 2009:79-80; Robinson, 2000:31; Foale, 2000:73; Özlem, 2004:183-184). Görüldüğü gibi Nietzsche’de değerlerin kaynağı kesinlikle insandır ve o, her türlü idealist değer anlayışına radikal bir şekilde karşı çıkmaktadır.

Heidegger, Nietzsche'nin "Bütün Tanrılar ölmüştür, şimdi Üstinsan'ın yaşamasını arzu ediyoruz" sözüne şu uyarıyı ekler:

İnsanın özü, Tanrı'nın varlık alanına erişemeyeceğinden dolayı insan, kendisini asla Tanrı'nın yerine koyamaz. Tam tersine, doğrusu bu imkânsızlıkla orantılı olarak, doğası hakkında düşünmeye girişmemizin hâlâ çok güç olduğu daha da esrarengiz bir şey ortaya çıkar. Tanrı'ya ait olan yer, varolan şeyin yaratılmış varlığı olarak meydana getirme ve korumanın başarıldığı yerdir. Tanrı'nın bu yeri hep boş kalır. Onun yerine bir başkası, yani ne insanın ne de Tanrı'nın varlık alanıyla özdeş olan, fakat diğer taraftan insanın yüksek bir ilişki dâhilinde elde edebileceği metafiziksel olarak ona tekabül eden bir yer görünebilir. Üstinsan, Tanrı'nın yerine adımını atmaz ve asla atamayacaktır (Heidegger, 2002:92).

Duyuüstü dünyanın ve Tanrı'nın en yüce değer olarak yorumlanması, bizzat Varlık açısından düşünülmez. Tanrı'ya ve duyüüstü dünyaya karşı nihâî darbe, varlıkların birincisi Tanrı'nın en yüce değerde itibar kaybetmesi olgusundan oluşur. Tanrı'ya karşı en ağır darbe, Tanrı'nın bilinmez olarak kabul edilmesi ya da Tanrı'nın varoluşunun kanıtlanamaz olduğunun gösterilmesi değil daha ziyade, gerçek olarak benimsenen Tanrı'nın en yüce değere yükseltilmesidir (Heidegger, 2002:94-95).

Heidegger'e göre Nietzsche, tamamlanmış nihilizm çağını ve bunun sonucunda yer-yüzünün teknokratik yolla zillete düşmesini bize haber vermiştir (Nietzsche, 2010:40; Peacocke, 2002: 148; Behler, 2001:45). Nietzsche'nin tamamlanmamış nihilizm konusundaki düşüncesi şu şekildedir: Tamamlanmamış nihilizm, gerçekte eski değerlerin yerini başkalarıyla değiştirir; ama bu yeni değerleri her zaman, duyüüstünün ideal alanı olarak boş yere muhafaza edilen eski yetki alanına yerleştirir. Ancak, tamamlanmış nihilizm, bizzat değer alanını, bir alan olarak duyüüstünü dahi kaldırıp atmalı ve buna binaen değerler ortaya koymalı ve değerlere daha farklı yeni değerler atfetmelidir. Buradan, bütün önceki değerlere yeni değerler atfedilmesinin tamamlanmış, ikmal edilmiş ve bu nedenle klasik nihilizme ait olduğu; ama yeni değerler atfetmenin sadece eski değerlerin yenileriyle değiştirilmesi olmadığı açık hale gelir. Değer koymak, değeri oluşturmak ve kurmaktır. "Her irade etmede değer koyma vardır." (Nietzsche, 1990:50) diyen Nietzsche'ye göre güç iradesi, ziyadeleşmenin şartlarını oluşturduğu ve muhafaza etmenin şartlarını sabitlediği nispetle değer ortaya koyar. Güç iradesi, özünde değer ortaya koyan iradedir. Değerler, her "var" olanın Varlığında muhafaza etme-ziyadeleştirme şartlarıdır. Güç iradesinin temelinde bir noksanlık hissi yoktur; daha ziyade aşırı mebzul yaşamın temelidir. Yaşamak, her zaman 'değer atfetmek' demektir (Nietzsche, 2010:189; Nietzsche, 1995:110-112). Yeni değer ortaya koyma, değer vermenin doğasının ve tarzının alt üst olmasıdır. Değerler ortaya koyma yeni bir ilkeyi, ondan kalkarak usul takip edebileceği ve kendisini muhafaza edebileceği yeni bir ilkeyi gerektirir. Artık ilke, yaşamsız kalmış duyüüstü dünyası olamaz. Bu nedenle, bu biçimde anlaşılan yeniden değer ortaya koymayı amaçlayan nihilizm, en canlı olanı arayacaktır. Böylece nihilizm kendisini en geniş

yaşam idealine dönüştürür (Nietzsche, 2010:33-34). Bu yeni en yüce değerde, yaşayan her şeyin özünün belirlenmesinin kendisinde yattığı yaşama başka bir değer biçme gizlidir (Heidegger, 2002:71).

Nietzsche de, Kant'ın yaptığı gibi, insanın bu dünyada var olabilmesi için yönelttiği en temel soruyu yöneltir: Ne yapmalıyız? Yaşamak istiyoruz, ama yaşamak aynı zamanda hareket etmek, bir davranışta bulunmak demektir. Öyleyse nasıl davranmalıyız? Gayet tabii insan bazı norm ve hükümlere göre hareket eder ve etmek mecburiyetindedir. İnsanın aklından geçirdiği her şeyi yapması düşünülemez. Nereden bakarsak bakalım, bir takım kanunlara ve hükümlere göre hareket etmek zorundayız. Dolayısıyla her durumda bir ahlâka ihtiyacımız var. Ahlâk her insanın, her toplumun ve her halkın hiçbir zaman vazgeçemeyeceği bir değer, var olmanın en temel dayanağıdır (Özkan, 2004:71). Nihilizmin çeşitli düzeylerinin ve biçimlerinin zikredilmesi, Nietzsche'nin yorumuna göre nihilizmin, tamamen bir değerler meselesi olduğunu gösterir (Heidegger, 2002:71).

Değerler kapsamında ahlâklılık, Nietzsche'ye göre, insanın doğa ve vahşi hayvanlara karşı ayakta kalabilmesi için gerekli olmuştur. Yani doğayla savaş halinde olan insanın bazı eylemlerini "iyi", bazılarını ise "kötü" olarak nitelendirir. Fakat Nietzsche'ye göre bu nitelendirme, sırf hayatta kalabilmesi adına bir yararlılıktan doğmaz. Aksine, ilkel insanın doğayla savaşının temelinde, doğa üzerine güç kazanma ve "kendini gerçekleştirebilme" amacı vardır.

Nietzsche'ye göre güç iradesinin özü, adalettir ve adalet olarak temsil edilmelidir (Heidegger, 2002:85). O, adaleti, ahlâkî ve hukuki alanlarda tanımlandığı şekliyle anlamaz. Onu daha ziyade, güç iradesinden hareketle anlamaya çalışır. Adil olan, doğru olanla uyum içinde olandır. Ancak doğru olan, olduğu şekliyle varlıkta olan şeyden belirlenir. Bu doğrultuda Nietzsche 'doğru'yu anlık bir güç ilişkisini ebedileştirme iradesine eş olarak görmektedir (Nietzsche, 2010:455). Nietzsche tarafından düşünülen adalet, şimdi güç iradesi tarzında "var" olanın hakikatidir ve o, bizzat Varlık tarafından belirlenen hakikattir. Nietzsche, "var" olan her şeyin varlığını güç iradesi olarak tecrübe ettiğinden o, değerden kalkarak düşünmek durumundadır. Bu nedenle her yerde ve her şeyden önce, değer sorununu ortaya koymaya çalışır.

Sonuç

İnsan, değerler ortaya koyan bir varlıktır. İnsanın özgür bir varlık olması, onun değerleri koyup gerçekleştirmesine imkân tanıdığı gibi, aynı zamanda kendisinin değerlere aykırı eylemlerde bulunmasına da imkân tanır. İnsan eylemlerinin hem iyi hem de kötü olarak nitelenebilmesi bu duruma işaret eder. Değerler insanın varlık şartları olmasına rağmen, aynı zamanda insanın kendi varlığını gerçekleştirme konusundaki imkânları anlamına da gelir (Günay, 2002:267).

Bugün din, Batı'da Ortaçağ'daki gibi insan yaşamının tartışmasız merkezi konumunda değildir ve Kilise, insanın varlığını nihâi ve sorgulanamaz sığınağı olma özelliğini kaybetmiştir. Tanrı ve dinin statüsü Modern Çağ'da derin bir transformasyona uğramıştır. Modern Batı kültürünün post-Hıristiyan bir yapıya dönüştüğü genel kabul gören bir değerlendirmedir. Bununla birlikte Hıristiyanlığın toplumdaki dışlandığı düşü-

nülmemelidir. Artık seküler kavramlarla düşünmek ve hatta dine kayıtsız kalmak bir ölçü haline gelmiştir. Sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıkan yeni yaşam biçimleri insanın dünyaya karşı değer ve tutumlarının değişmesine neden olan seküler bir kültürün doğmasına ve dinin gerilemesine sebep olmuştur (Köse, 2002:209). Sekülerizm, Tanrı'nın varlığını mutlak olarak inkâr etmez. Evrenin merkezinin hem insan hem de doğada veya her ikisinde var olduğu içkin metafizik yönünde işler. Buna göre Tanrı, daima bu dünyada içkindir ve ondan ayrı bir varlığı yoktur.

Batı'daki bu değişimin anlamı, zihinsel düzlemdeki bir inanç kaybı değildir. Bilimin kontrolsüz bir biçimde ilerlemesinden kaynaklanan inanç kaybı, dinin gerilemesinin en önemli tarihsel nedenini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kilise'nin kaybedilmesi, Batı'lı insanın şimdiye kadar tüm ruhsal yaşamını güvenli bir şekilde muhafaza eden ve kişisel tecrübenin mantıksal geçerliliğine sahip sembol, imaj, dogma ve mitlerden oluşan tüm sistemin de kaybı demektir. İnsan, dini kaybetmekle varlığın aşkın boyutuyla olan somut bağını da kaybetmiştir (Barrett, 2003:30-31). Batı kültürü, bütün hakikati Tanrı'nın aşkın alanında aradığı için, Tanrı'nın ölümü bu kültür için bütün hakikatin kaybedilmesi anlamına gelmektedir.

“Tanrı'nın ölümü” düşüncesi, eski değer yargılarının yozlaşmasının ve bu yozlaşmanın insanı nihilizme sürükleyeceğinin bir ifadesidir. Bu bağlamda Nietzsche, nihilizmi insan varlığı için büyük bir tehlike olarak görür. Tanrı'nın ölümü ifadesiyle Nietzsche, bir anlamda dini kesinliğin, Tanrı'nın ve hiçbir nihâi kesinliğin bulunmadığı bir dünyanın gelişini haber vermek istemiştir.

Nietzsche, kendisine yakıştırılan nihilizmi ya da rölativizmi reddetmiş ve yazılarını 19. yüzyıl değerler bunalımına bir cevap olarak kaleme almıştır. Nietzsche, değerler bunalımının sebeplerini ve bunalımdan çıkma yollarını göstermeye çalışmıştır. Nietzsche'ye ve ateist varoluşçulara göre, ya insanın önceden belirlenmiş bir “öz”ü vardır; ya da tam anlamıyla karmakarışık bir akıntı içindedir; dolayısıyla özünü kendisi oluşturmak zorundadır. Nietzsche, akılcı felsefelerin insanın önceden belirlenmiş bir özü olduğu görüşüne dayandıklarını söyler. Yine bu düşünürlere göre insan, ya kölece bir bağlılık içindedir ya da özgürlüğe mahkûmdur. Eğer Tanrı varsa, özgürlük yok demektir ve insan, kendi özünü oluşturma imkân ve gücünden yoksundur. Bu imkân ve gücün olabilmesi için Tanrı'nın olmaması gerekir (Aydın, 2010:224). Nietzsche'nin “Tanrı öldü” ifadesi, beraberinde hem nihilizmin anlamına, hem de nihilizmin içinde kalan insanın nihilizmi aşmasına yönelik birçok imayı içermektedir. Tanrı'nın ölümünün akabinde artık insan varlığına değer ve anlam verebilecek hiçbir merkez düşünce kalmamıştır. Tanrı'nın ölümü öznenin, kendinde varlık kavramının, cevherin vb. her türlü temel fikrin de ortadan kalkması anlamına gelir. Bu ölüm, Hıristiyanlık tarihinin en büyük olayı olup, beraberinde diğer bütün Tanrıların, Platoncu ideaların ve metafiziğin de sonunun geldiğini ilan eder. Böylece fenomen ve numen ayrımı ortadan kalkmış, fenomenler dünyası gerçek dünya haline gelmiştir (Küçükalp, 2003:17-18).

Nietzsche, Tanrı'nın ölümünün insanın anlaşılmasız olan doğasını yenmesi için ve Üstinsan'a ulaşılabilmesi için bir zorunluluk olduğunu savunmuştur. “Dünyanın bir

daha sahip olamayacağı en kutsal ve güçlü varlık hançerlerimizin altında kana boyandı. Bu, insanlığın kaldıramayacağı kadar büyük bir olaydır.” (Kaufmann, 1954:95; Aydın, 2010:224’den naklen) diyen Nietzsche, Tanrı’nın ölümünün ne büyük ve endişe verici bir olay olduğunun farkındadır. Buna rağmen Nietzsche’ye göre bu, yerine getirilmesi gereken bir işti. Eğer insanın gücünün bir değeri olacaksa, sonsuz güce sahip olan bir varlığın olmaması gerekir; çünkü sonsuz olanla sınırlı olan, en yetkinle yetkin olmayan, bir ve aynı dünyada barınmazdı (Aydın, 2010:224-225). Dolayısıyla insan başkaldırarak ve her türlü tehlikeyi göze alarak özgürlüğünü ilân etmeliydi. Mehmet S. Aydın’ın deyişleriyle bu bunalım felsefesi, aslında “Tanrı yoktur” demekten çok “Tanrı var olmamalıdır” tezini savunmaktadır. Başka bir ifadeyle Nietzsche, Tanrı’nın olmadığını değil, ahlâkî açıdan işlevini yitirdiği için olmaması gerektiğini göstermeye çalışmıştır. Bunun için gösterdiği gerekçeler ise, aşırılıklarla doludur. Öyle ki, bu felsefe bize iki aşırı uçtan birini seçmemizi söylüyor. Oysa böyle bir zorunluluk yoktur. Mademki bu aşırılıklardan birini ya da ötekini seçmek zorunda değiliz; o halde Tanrı’yi öldürmeye de gerek yoktur. Ahlâkî yücelişin dinin özü olduğunu söyleyen ve onu, yaşamın nirengi noktası haline getiren bir varlığı, ahlâk adına, insanlık adına öldürmek istemek, gerçekten büyük bir bunalım içinde olmanın belirtisi olsa gerek. Kâinâtı yaratan ve idare eden bir Tanrı’nın varlığını yok sayma durumunda insanın yaşayacağı yalnızlığın doğuracağı bunalım bir yana, bu düşünce ile varlık ve oluş probleminde de açıklık getirilemez.

Kaynakça

- Anğ, T. (2000). “Felsefi Antropoloji Açısından Din ve Ahlak”. Bedia Akarsu Armağanı. (Hazırlayanlar: B. Çotüksöken, D. Özlem). İstanbul: İnkılap Yayınları, ss. 155-163.
- Armstrong, K. (1998). Tanrının Tarihi. (Çev. Oktay Özel vd.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Aydın, M. S. (2010). Din Felsefesi. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Barrett, W. (2003). İrrasyonel İnsan. (Çev. Salih Özer). Ankara: Hece Yayınları.
- Behler, E. (2001). “Yirminci Yüzyılda Nietzsche”. Cogito: Kayıp Bir Kıta, Sayı: 25, Kış 2001, ss. 22-50.
- Berk, M. (2013). “Tüm Değerlerin Kökeni: Değer Kavramının İnsan Zihnindeki Gelişimi Üzerine Antropolojik Bir Deneme”, <http://www.yazi yaz.net/Felsefe/index.php/makaleler/156-tum-degerlerin-koekeni.html> (23.05.2013).
- Berkowitz, P. (2003). Nietzsche: Bir Ahlâk Karşıtının Etiği. (Çev. Ertürk Demirel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bolay, S. H. (2007). “Aşkın Değerler Buhranı”. Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyum. (Ed. R. Kaymakcan vd.). İstanbul: Dem Yayınları, ss. 55-69.
- Buber, M. (2000). Tanrı Tutulması. (Çev. Abdüllatif Tüzer). Ankara: Lotus Yayınları.
- Costea, B., Amiridis, K. (2011). “The Movement of Nihilism as Self-Assertion”. The Movement of Nihilism: Heidegger’s Thinking after Nietzsche, (Eds. L. P. Hemming vd.). London, New York: Continuum Int. Pub.

- Deleuze, G. (2001). "Üstinsan: Diyalektiğe Karşı". *Cogito, Nietzsche: Kayıp Bir Kıta*, Sayı: 25, Kış 2001, ss. 111-132.
- Foale, S. (2000). "Blanchot and Nietzsche on the Death of God", *Journal of Nietzsche Studies*, Sayı: 19, Spring 2000, ss. 71-79.
- Foucault, M. (1994). *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*. (Çev. M. Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Gasset, J. O. (1998). *Tarihsel Bunalım ve İnsan*. (Çev. Neyire G. Işık). İstanbul: Metis Yayınları.
- Günay, M. (2002). "Hermeneutik Felsefe Açısından Bilgi-Değer İlişkisi". *Bilgi ve Değer*. (Ed. Şahabettin Yalçın). Ankara: Vadi Yayınları, ss. 265-277.
- Heidegger, M. (1977). *The Question Courevning Technology*. (Trans. W. Lovitt), New York, London: Garland Pub. Inc.
- Heidegger, M. (2002). "Nietzsche ve Batı Metafiziği: Nietzsche'nin Sözü: Tanrı Öldü". *Nietzsche ve Din*. (Çev. Ahmet Demirhan). İstanbul: Gelenek Yayınları, ss. 59-107.
- Horkheimer, M., Adorno, T., Gadamer, H. G. (2001). *Söyleşi: "Nietzsche ve Biz"*. *Cogito, Nietzsche: Kayıp Bir Kıta*, Sayı: 25, Kış 2001, ss. 206-212.
- Hökelekli, H. (2011). *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ingraffia, B. D. (2002a). "Heidegger'in Unutuşu: Kitab-ı Mukaddes Teolojisinden Temel Ontolojiye", *Heidegger ve Teoloji*. (Der. ve çev. Ahmet Demirhan), İstanbul: İnsan Yayınları, ss. 75-144.
- Ingraffia, B. D. (2002b), "Nietzsche ve Hristiyanlık: Nietzsche'nin İstihzası: Aşkınlığın Reddedilmesi". *Nietzsche ve Din*. (Çev. Ahmet Demirhan). İstanbul: Gelenek Yayınları, ss.109-180.
- Kaufmann W. (ed.) (1954). *The Portable Nietzsche*. New York: The Wiking Press.
- Köse, Ali (2002). "Sekülerden Kutsala Yolculuk". *Sekülerizm Sorgulanıyor*. (Haz. Ali Köse). İstanbul: Ufuk Kitapları, ss. 203-222.
- Kuçuradi, İ. (1999). *Nietzsche ve İnsan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Küçükalp, K. (2003). *Nietzsche ve Postmodernizm*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Mengü, M. (2006). *Friedrich Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü ve Bunun Modern Felsefi Düşünce İçinde Kapladığı Yer*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Neiman, S. (2006). *Modern Düşüncede Kötülük*. (Çev. Ayhan Sargüney). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Nietzsche, F. (1996). *Ecce Homo; Kişi Nasıl Kendisi Olur?* (Çev. Can Alkor). İstanbul: Say Yayınları.

- Nietzsche, F. (2009). *Tan Kızılığ; Ahlaksal Önyargılar Üzerine Düşünceler*. (Çev. Özden Saatçi), Say Yayınları, İstanbul.
- Nietzsche, F. (2003). *Şen Bilim*. (Çev. Levent Özşar). Bursa: Asa Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010). *Güç İstenci*. (Çev. Nilüfer Epçeli). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (1995a). *Deccal: Hıristiyanlığa Lanet*. (Çev. Oruç Aruoba). İstanbul: Hil Yayın.
- Nietzsche, F. (1969). *Twilight of the Idols and the Anti-Christ*, (Trans. R. J. Hollingdale), Harmondsworth: Penguin.
- Nietzsche, F. (1995b). *Böyle Buyurdu Zerdüş*. (Çev. A. Turan Oflazoğlu). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Nietzsche, F. (2004). *Ahlakın Soykütüğü Üzerine*. (Çev. Ahmet İnam). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (1990). *İyinin ve Kötünün Ötesinde; Bir Gelecek Felsefesini Açış*. (Çev. Ahmet İnam). İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Özkan, S. (2004). *Nietzsche: Kaplan Sirtında Felsefe*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özlem, D. (2004). *Etik; Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Peacocke, J. (2002). "Heidegger ve Onto-Teoloji Sorunu". *Heidegger ve Teoloji*. (Der. ve çev. Ahmet Demirhan). İstanbul: İnsan Yayınları, ss. 147-168.
- Platon. (1997). *Timaios*. (Çev. Erol Güney, Lütfi Ay). İstanbul: MEB Yayınları.
- Robinson, D. (2000). *Nietzsche ve Postmodernizm*. (Çev. Kaan H. Öktem). İstanbul: Everest Yayınları.
- Sartre, J. P. (1993). *Varoluşçuluk*. (Çev. Asım Bezirci). İstanbul: Say Yayınları.
- Sartre, J. P. (1947). *Situations I*. Paris: Gallimard.
- Savater, F. (2008). *Nietzsche'nin Dansı*. (Çev. Saliha Nilüfer). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, N. (2000). "Hegel'de Tanrı Öldü Sözü'nün Anlamı". *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2000, Cilt: 3, ss. 73-79.
- Tannenbaum, Donald, Schultz, D. (2005). *Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*. (Çev. F. Demirci), Ankara: Adres Yayınları.
- Toku, N. (2002). "Değerlerin Dilemması: Sübjektiflik ve Objektiflik". *Bilgi ve Değer*. (Ed. Şahabettin Yalçın). Ankara: Vadi Yayınları, ss. 101-113.
- Trotter, F. T. (1965). "Variations on the 'Death of God' Theme in Recent Theology". *Journal of Bible and Religion*, 33(1), January 1965, ss. 42-48.
- West, D. (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. (Çev. Ahmet Cevizci). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Yaman, E. (2012). *Değerler Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.